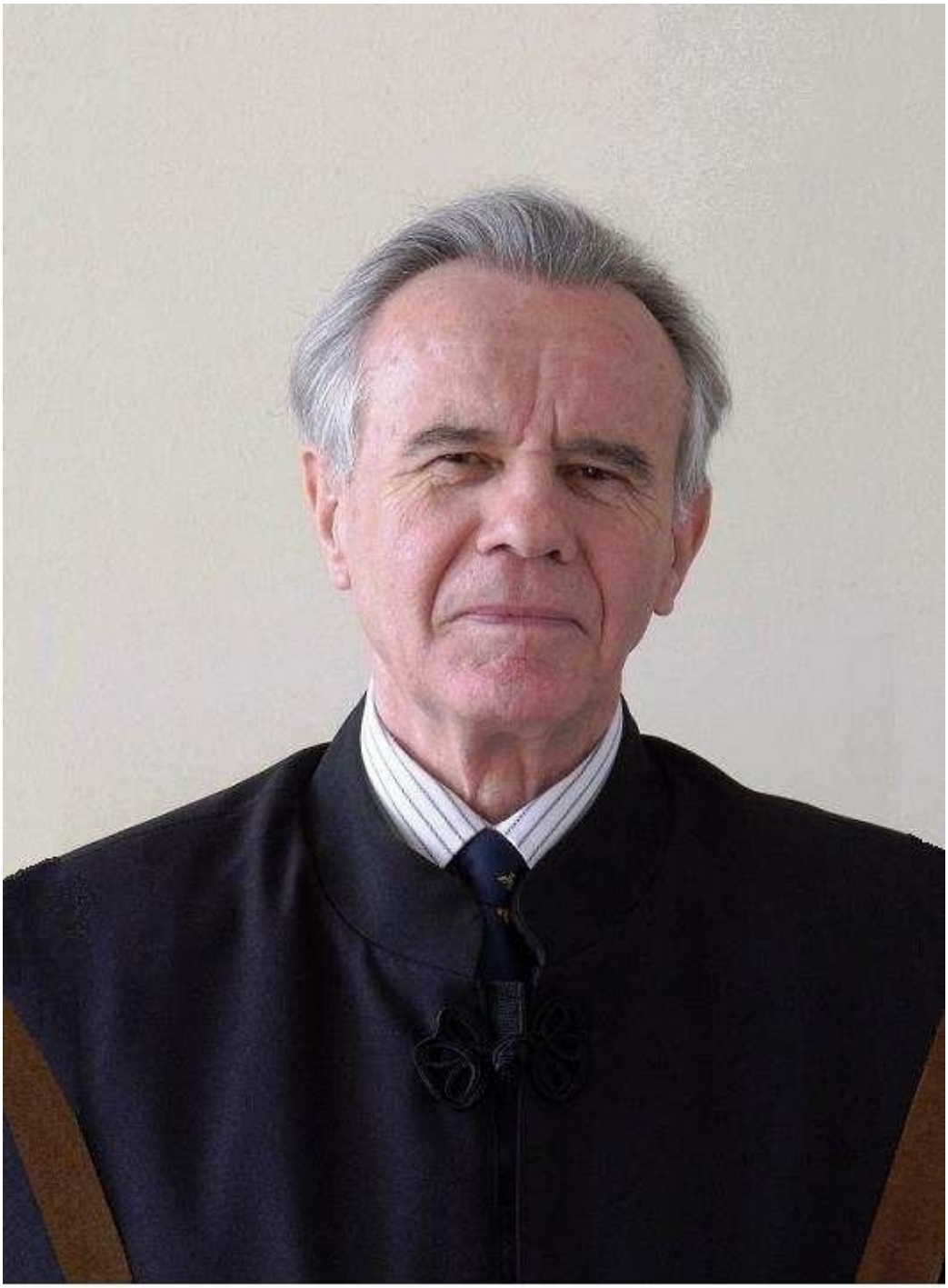
Jubileumi tanulmánykötet

NAGY ALADÁR

professzor

70. születésnapjára

Miskolc 2011.

TANULMÁNYOK

NAGY ALADÁR

TISZTELETÉRE

A MISKOLCI EGYETEM
GAZDASÁGTUDOMÁNYI KARÁNAK
JUBILEUMI TANULMÁNYKÖTETE

Szerkesztette:
Prof. Dr. Kocziszky György
Bihari Ágnes

Szerzők:
PROF. DR. BEKKER ZSUZSA; PROF. DR. BESENYEI LAJOS;
PROF. DR. BOD PÉTER ÁKOS; PROF. DR. BUZA JÁNOS;
PROF. EMER. DR. CZABÁN JÁNOS; PROF. DR. FÜLÖP GYULA;
PROF. DR. HÁRSING LÁSZLÓ; PROF. DR. ILLÉS MÁRIA;
PROF. DR. KÁDÁR BÉLA; DR. KARAJZ SÁNDOR;
PROF. DR. KOCZISZKY GYÖRGY; PROF. DR. KOVÁCS FERENC;
PROF. DR. MELLÁR TAMÁS; PROF. DR. MÉSZÁROS TAMÁS;
PROF. DR. MIHALIK ISTVÁN; DR. PÁL TIBOR;
PELCZNÉ DR. GÁLL ILDIKÓ; DR. PISKÓTI ISTVÁN;
PROF. DR. RECHNITZER JÁNOS; DR. SOLT KATALIN;
PROF. DR. SZABÓ KATALIN; SZILÁGYI DEZSŐNÉ DR.;
PROF. DR. SZINTAY ISTVÁN; DR. TÓTHNÉ DR. SIKORA GIZELLA;
PROF. DR. VERESS JÓZSEF; VERESNÉ DR. SOMOSI MARIANN;
DR. VIGVÁRI ANDRÁS; PROF. DR. ZALAI ERNŐ; DR. ZÁM ÉVA.

A Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar kiadványa
Felelős kiadó: Prof. Dr. Kocziszky György

ISBN 978-963-661-948-0

JEAN BODIN A DRÁGASÁG OKAIRÓL ÉS A MAGYAR ARANYFORINTRÓL

Buza János
ny. egyetemi tanár

A rangos történeti kézikönyvek[1] között alig van olyan, amelyikből hiányzik Jean Bodin neve. Autentikus mű tömör összegezése szerint a rendkívül termékeny szerző, jogtudós, történész, közgazdász, bölcselő és a politika-elmélet művelője volt egy személyben. Bodin a XVI. század nagy francia humanistája, aki hatalmas és változatos életművet[2] hagyott az utókorra.

1. ábra
Bodin arcképe, (*Le Branchu* nyomán).

Születésének pontos ideje nem ismert, a szakirodalom többsége szerint 1530-ban – de nem kizárt, hogy korábban, vélhetően 1529-ben – látta meg a napvilágot Angersben.[3] Fiatalon – tizenöt éves kora körül lett a helyi karmeliták neveltje, még Párizsban is a rend tagja volt. Feloldozását követően, 1555-1561 között Toulouseban folytatott jogi tanulmányokat. A párizsi parlament mellett ügyvédkedett, egy ideig

[1] Csupán kiemelt példaként: *Mousnier*: 1954. 45., illetve *Delumeau* és *Deyon* fejezetei, in. *Duby*, 2005. 512-514, 516, 521-522, 543, 561.
[2] *Mourre*: 1978.
[3] *Ferenczi László*: Jean Bodinről (előszó), in: *Jean Bodin*: Az államról. Budapest, 1987. 9-37. Jelen írásban az életrajzi rész fő forrása Ferenczi László előszónak szánt – de annál igencsak értékesebb – tanulmánya.

tanácsosként hercegi szolgálatban állt, majd a rendi gyűlésen a harmadik rend képviselője volt, 1577-ben lett királyi ügyész Laonban, s rövid kitérőt követően ott élt 1596-ban bekövetkezett haláláig.

Bodin szerteágazó érdeklődése és művei nyomán könyvtárnyi szakirodalom[4] keletkezett, s nem kell jóstehetség ahhoz, hogy előre vetítsük a munkásságát értékelő és méltató, illetve műveit elemző irodalom bővülését.

A kiemelkedő francia humanista leggyakrabban említett és idézett műve a *„Les six livres de la république"* Párizsban jelent meg 1576-ban, két év múltán Bodin maga fordította latin nyelvre s a későbbiekben számos kiadást ért meg. Magyarul csak 1987-ben juthattak el az érdeklődőkhöz a terjedelmes mű részletei, ugyanis az 1060 oldalnyi eredeti szövegnek hozzávetőlegesen egyharmadát[5] adták ki. Természetes, hogy a röviden csupán *République*, illetve *De republica* címen emlegetett alkotás szinte kimeríthetetlenül bőséges történeti példaanyaga már korábban felkeltette a középkort kutató magyar történészek érdeklődését, jeles művelőik egyike[6] éppen 70 éve tárta fel, pontosabban azonosította Bodin magyar vonatkozású forrásait.

A távoli múltba visszatekintve kicsi a valószínűsége annak, hogy magyarországi kortársai ismerhették Bodin munkásságát, a XVII. században azonban már néhány műve[7] eljutott hazánkba, illetve a külföldön tanuló magyar diákok, valamint a politikai gondolkodók – Lipsius és Grotius mellett – Bodin nevét[8] ugyancsak ismerték.

A XX. század vége felé, akkor, amikor „Az állam" magyar nyelvű kiadása már folyamatban volt, a Magyarország török kori történetét összefoglaló akadémiai sorozatban Bodin az *„abszolút monarchia elméletének első kifejtőjévé"* lépett elő.[9]

A *De republica* idézettségével, kiváltképpen a rá vonatkozó hivatkozások számával nem vetekedhet Bodin korábbi vitairata, amelyik 1568-ban jelent meg először. A röviden csak *„Résponse"*-ként emlegetett könyvecske több – a mai érdeklődő számára már-már zavaróan hosszú – címmel[10] vonult be a közgazdaságelmélet-történeti, a gazdaság- és a köztörténeti szakirodalomba. Gyakran idézett XX. századi kiadója igen kifejező és lényegesen rövidebb címmel[11] tette hozzáférhetővé a már világhírűvé vált szerző művét: *„La vie chère au XVIe siècle. La response de Jean Bodin à M. de Malestroit, 1568."*

---

[4] Bodin műveire, az első és a későbbi kiadásokra, valamint a róluk szóló kiterjedt irodalomra l. *Denzer*, 1973., ill. *Ferenczi*: i.m.

[5] *Sz. Jónás Ilona*: Jean Bodin könyvének magyar kiadásához, in: *Bodin*: Az államról … 38-39.

[6] *Váczy Péter*: Jean Bodin … 250-255.

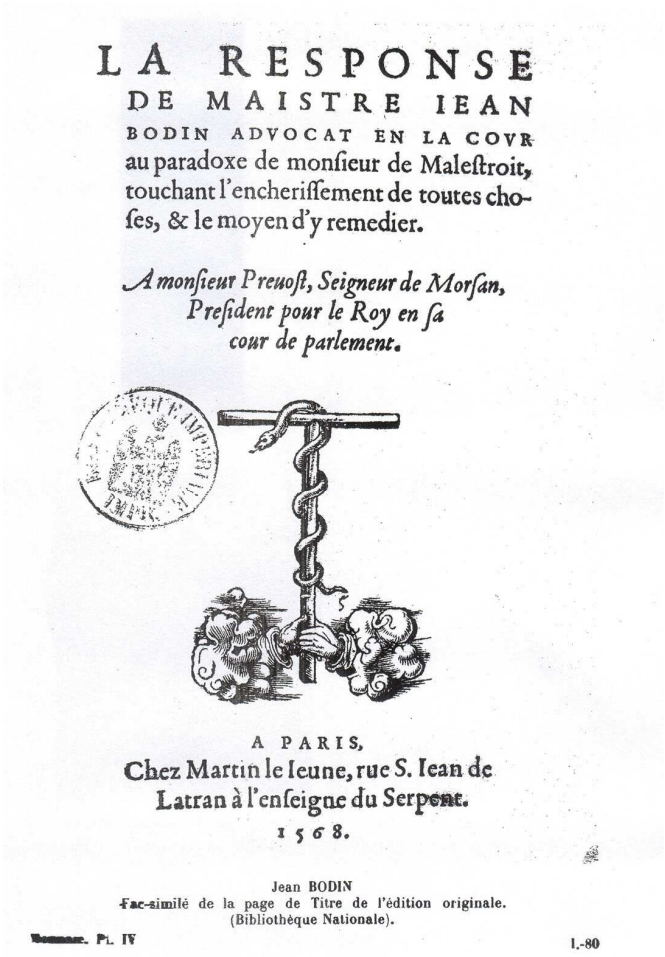
[7] *Máté*: 1981. 65-69.

[8] *Makkai*: 1985. 1525, 1534, 1545.

[9] A *„De Republica libri sex. Francofurti, 1591."* évi kiadása nyomán *Pach*: 1985. 53. Összecseng ezzel az a vélemény, mely szerint a „De Republica …" írója a XVI. sz. legjelentősebb államjogásza volt. Von Aktie bis Zoll.. Hrsg. Michael North. München, 1995, illetve Bodin a „République …" révén Hobbes előtt „… a legnagyobb hatású politikai értekezés…" szerzője. *Davies*: 2001. 491.

[10] Az eredeti cím természetesen még hosszabb volt: La response de Maistre Jean Bodin advocat en la cour aux paradoxes de Monsieur de Malestroit, touchant l'encherissement de toutes choses, & le moyen d'y remedier.

[11] *Bodin … Hauser*: Paris, 1932. [Drága élet a XVI. században. Jean Bodin válasza Monsieur de Malestroitnak].

LA RESPONSE
DE MAISTRE IEAN
BODIN ADVOCAT EN LA COVR
au paradoxe de monſieur de Maleſtroit,
touchant l'encheriſſement de toutes cho-
ſes, & le moyen d'y remedier.

A monſieur Preuoſt, Seigneur de Morſan,
Preſident pour le Roy en ſa
cour de parlement.

A PARIS,
Chez Martin le Ieune, rue S. Iean de
Latran à l'enſeigne du Serpent.
1568.

Jean BODIN
Fac-similé de la page de Titre de l'édition originale.
(Bibliothèque Nationale).

Pl. IV 1.-80

2. ábra
Bodin „Response …" c. művének címlapja, Párizs, 1568. (*Le Branchu* nyomán).

Bodin vitairatának közvetlen előzménye *J. Ch. Malestroit* királyi tanácsos 1566-ban megjelent munkája[12] volt, amelyben a szerző az áremelkedések okát a számítási pénz – a *livre tournois*[13] – értékcsökkenésével magyarázta. Az egy „livre tournois"-nak megfelelő nemesfém, pontosabban az ezüst mennyisége kétségtelenül csökkent a századok folyamán, ugyanis a váltópénzek nemesfémtartalma hosszú távon[14]

[12] Les Paradoxes du Seigneur de Malestroit, conseiller du Roi et maistre ordinere de ses comptes, sur le faict des monnoyes présentes a Sa Majesté au mois de mars MDLXVI. Paris, 1566. *Le Branchu*: 1934. 49-68.
[13] A „*livre tournois*" mindig 20 francia garassal (sous) volt egyenlő, 1 francia garas pedig 12 dénárral (denier). Egy „*livre tournois*" = 240 dénárral, miként egy Karoling fontra (font = libra = livre) is 240 dénárt számítottak. A „*livre tournois*" nem vert pénz volt tehát, hanem számítási pénz (közös nevező), amelyre átszámították a forgalomban volt különböző hazai és tolerált külföldi vereteket, azaz a ténylegesen vert pénzeket. *Schrötter*, 1970.(2) 357.
[14] A számítási pénzek 1440-1760 közötti értékcsökkenését nemzetközi adatsorokra támaszkodva grafikus ábrával közli. *Braudel*, 1996. 572.

– ha nem is monoton, de nyilvánvalóan – csökkenő tendenciájú volt. Malestroit szerint, ha a számítási pénz értékcsökkenését figyelembe vesszük, akkor nem volt számottevő a tényleges áremelkedés.

Bodin vitába szállt Malestroit fejtegetésével, s kezdetben három,[15] művének későbbi kiadásaiban öt okkal magyarázta az árak évszázadok alatt bekövetkezett igen jelentős emelkedését. Lássuk őket sorjában! 1. A legfőbb – szinte egyedüli – ok az arany és az ezüst bősége. 2. A monopóliumok és a kereskedelmi társaságok elővásárlási tevékenysége. 3. A javak szűkössége, illetve nem megfelelő kínálata. 4. Az uralkodók és a hatalmasok luxusigényének árfelhajtó szerepe. 5. A [vert] pénzek értékének csökkenése.[16]

DISCURS
Deß Berühmbten Politici
JOHANNIS BODINI,
Welchen er ohngefehr vor 50. Jahren/Von den Vrsachen der Thewrung/wie auch dem Auff: vnd Abschlag der Müntz/ vnd wie diesem allgemeinen Vbel abzuhelffen sey/ hat geschrieben vnd außgehen v.p. 481. 23. lassen.
Vorlengstin die Italiantsche vnd Englische/Nunmehr auch in die Teutsche Sprach transferiret vnd vbergesetzet/bey jetzigen schweren läufften vnd vnrichtigem Müntzwesen sehr nütz vnd nötig zu lesen.
Gedruckt zu Hamburg/In verlegung Michael Herings Buchf.
Im Jahr: 1625.

3. ábra
Bodin művének német nyelvű kiadása, Hamburg, 1625. (Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel).

[15] *Le Branchu*: 1934. XLVII.
[16] Discours de *Jean Bodin* …Paris, 1578.(5) paginálatlan, illetve Discours des berühmbten Politici *Johannis Bodini* ...11.

Bodin öt pontja ismert a *Malestroit – Bodin vitával* foglalkozó[17] szakirodalomban, a hazai történeti irodalomban[18] azonban szerény teret kapott csupán; arra pedig másutt sem igen tértek ki, hogy Bodin nemcsak felsorolta az áremelkedést előidéző vélelmezett tényezőket, hanem pontról pontra fejtegette is őket.

A nemesfémek történeti szerepét az ókortól vizsgálta úgy, hogy bőven merített a klasszikus szerzők munkáiból, majd saját korához közeledve rámutatott arra, hogy az iránytű birtokában a nyílt tengeren hajózó portugálok[19] mesés kincsekre tettek szert. Megszerezték azokat a javakat, amelyekre Velence és Genova kereskedői perzsa és arab karavánok révén sokkal nehezebben tettek szert. Ugyanekkor a kasztíliaiak az *arannyal és ezüsttel teli Újvilág* meghódításával tették mérhetetlenül gazdaggá Spanyolországot. Kétségtelen, hogy a tengerentúli nemesfém – közismerten inkább az ezüst, mint az arany – behozatala mérsékelte az időnkénti pénzszűkét,[20] majd élénkítette az európai gazdaságot, az utóbbit azért kell nyomatékosítani, mert a *Bodin – Malestroit vitát* követő időszakban még több nemesfém[21] áramlott az Óvilágba.

A vita, pontosabban Bodin érvelése kapcsán terjedtek el azok a nézetek, melyek szerint a francia tudós lett volna az első, aki észrevette az Újvilágból behozott nemesfémek jelentőségét, továbbá Bodin vált egy ideig a mennyiségi pénzelmélet atyjává, s 1568-ban megjelent műve szinte elválaszthatatlanul összekapcsolódott a gazdaságtörténet örökzöld témáinak egyikével, az ún. árforradalommal, s így Bodin és Georg Wiebe, az árforradalom XIX. századi monográfusának a neve[22] ugyancsak összetartozóvá[23] vált a szakirodalomban.

Az amerikai nemesfémek behozatalának az áremelkedésre gyakorolt hatását illetően már végérvényesen tisztázódott a prioritás kérdése. Noël de Fail 1548-ban, Martin de Aspilcueta Navarro – a salamancai egyetem tanára – 1559-ben írt róla. Bodin vitairata után egy évvel Fray Tomás de Mercado, 1582-ben pedig Scaruffi, illetve az ismertebbé vált Davanzati[24] foglalkozott vele. Francisco Lopez de Gomara tíz évvel Bodin előtt sejtette meg az áremelkedések és az amerikai nemesfémek behozatala közötti összefüggést, de kézirata csak 1912-ben[25] jelent meg.

Részben a vitairatból eredően, részben a mű többszöri kiadásából adódóan, továbbá abból következően, hogy Bodin legismertebb művében – a *République*-ben –

---

[17] „VI. Bodin et les caueses de la cherté“ *Hauser*: i.m. XLIII-LIV. *Schumpeter*: 1965. I. 395. Nem pontokba szedve, de igen alaposan tárgyalja a vitát: „La controverse Malestroit-Bodin (1566-1568) “ *Spooner*: 1956. 82-89., et passim.

[18] *Ferenczi*: i.m. 24. *Buza*: 1993. 10.

[19] Csupán érdekességként jelzem, hogy a portugál királyok ilyetén gyarapodására a „La République” nyomán utal *Braudel*, 1985. 409., 602.

[20] *Parker*: 1979. 337.

[21] Az adott korban peruinak nevezett – valójában Bolíviában lévő – Potosi ezüsttermelése az 1570-es évektől vált egyre jelentősebbé. *Vilar*: 1974. 147-163.

[22] *Wiebe*: Zur Geschichte der Preisrevolution … 1895.

[23] *Zimányi*: 1976. 11, 13.

[24] *Kellenbenz*: 1986. 37. Megjegyzendő, hogy az ún. „salamancai iskolához” tartozók közül a spanyolországi pénzrontással és az árképzés kérdéseivel Bodin kortársa, *Luis de Molina* (1535-1600) ugyancsak részletesen foglalkozott. *Schinzinger*, 1984. 28-30.

[25] *Braudel*, 1996. 563-564.

visszautalt[26] vitairatára, számos későbbi egyetemes történetben Bodin nevéhez kapcsolódott az elsőség, s csaknem teljesen elsikkadt az, hogy a XVI. század közepén, illetve második felében számos kortárs felismerte a tengerentúlról Európába irányított ezüstflották szállítmányainak jelentőségét. A neves francia humanista elsőbbsége helyett célszerűbb úgy fogalmazni – miként a közelmúltban megjelent tananyag szerzője[27] tette – Bodin egyike volt azoknak, akik a nemesfémek mennyiségének növekedését Amerika felfedezésével magyarázta.

Éppen azért, mert az 1550-es években keletkezett nézetek hosszú ideig ismeretlenek maradtak, a gazdaságtörténészek hajlamosak voltak arra, hogy a *mennyiségi pénzelmélet* születését 1566/68-tól, a *Bodin – Malestroit vitától* számítsák, s hozzákapcsolják az árforradalom körüli – meg-megújuló – XX. századi polémiákhoz.[28] E ponton – a viták kapcsán – legyen szabad arra utalni, hogy az „árforradalomról" szóló kismonográfia[29] kismonográfia a hazai ártörténeti kutatások előtt látott napvilágot, a *Bodin – Malestroit vita* érintőlegesen, *Wiebe* neve viszont nem nyert említést benne. Az igen erőteljes szemléleti változással a vitákról tudósító és az újabb nemzetközi irodalom anyagát is hasznosító könyv már a folyamatban volt ártörténeti kutatások jegyében[30] született; megelőzte az elemző pénztörténeti[31] tanulmány közlése, illetve követte a társszerzős ártörténet.[32]

Szemben a gazdaságtörténészekkel a közgazdaságtan művelői óvatosabban kezelték azt a vélekedést, mely szerint Bodin lett volna a *mennyiségi pénzelmélet* megalapítója. *Navratil Ákos* tanulmányában *Bodinus* „ …az első ismert *drágasági elmélet* …" megfogalmazója, amelyből azután kialakult a mennyiségi pénzelmélet.[33]

Egy bizonyos *John Hales* 1549-ben[34] írt, de később közölt munkájában Bodin előtt mutatott rá az áremelkedés és a pénzrontás, illetve a nemesfémkészlet[35] összefüggéseire, de *Schumpeter* sem őt, sem kortársait nem tekintette a mennyiségi pénzelmélet képviselőinek. Bodin fentebb említett öt pontja, illetve az árforradalom kérdésköre kapcsán ugyancsak megkérdőjelezte azt, hogy Bodin lett volna a mennyiségi pénzelmélet alapvetője;[36] tegyük hozzá, véleményével nem állt egyedül.[37] Kicsi a valószínűsége annak, hogy a számos ponton ismert kelet- és nyugat-német polémia motiválta volna az egykori Német Demokratikus Köztársaság szerzői munkaközösségét akkor, amikor Bodint nyilvánították a mennyiségi pénzelmélet megalapítójává.[38]

---

[26] Nem kizárt, hogy többször is, ui. a teljes szöveget nem néztem át, azonban a szemelvényes, magyar nyelvű kiadásból is kitűnik, vö.: 325. *Bodin*: Az államról …
[27] *Orosz*: 2006. 28.
[28] *Braudel*, 1996. 563-571.
[29] *Wittman*: 1957. 20.
[30] *Zimányi*: 1976.
[31] *Huszár*: Századok, 1971.
[32] *Dányi – Zimányi*: 1989.
[33] *Navratil*: 2007. 145.
[34] *Hauser*: XLV.
[35] *Schumpeter*: 1965. I. 224.
[36] *Schumpeter*: 1965. I. 294-296.
[37] *Born*: 1981. Bd. 3. 360-374.
[38] Ökonomisches Lexikon A – G. 1978.(3) 385.

A többször említett *Bodin – Malestroit* vitában – a kortársakhoz hasonlóan – a gazdaságtörténészek körében egyre inkább Bodin javára[39] billent a mérleg nyelve, hozzá kell azonban fűzni, hogy nem 100%-os a győzelem, mert még a francia gazdaságtörténészek között is volt olyan – így a nemzetközi mérce szerint is igencsak kiemelkedő *Fernand Braudel* – aki elsietettnek[40] tartotta a kortársi állásfoglalást, s kimondatlanul ugyan, de Malestroit nézete[41] felé hajlott.

A *„Response"*-ban hangsúlyozott *„arany- és ezűstbőség"*, majd a *„République"*-ben ugyancsak említett *„l'abondance d'or et d'argent"*[42] erős visszhangra talált az 1930-as években *Earl J. Hamilton* kiemelkedő jelentőségű[43] munkáiban. Hamarosan újabb lendületet kaptak az ár- és bértörténeti[44] kutatások, s évtizedek múltán is élénk viták folytak az árforradalomról.[45] Világossá vált, hogy a tengerentúli nemesfémek beáramlása, a pénzértékek változása, ezen belül a váltópénzek ezüsttartalmának csökkentése hatott – de nem egyenlő mértékben – az árak alakulására, azonos tájegységeken belül sem voltak egyezőek az árváltozások, még akkor sem, ha az irányuk nem bizonyult eltérőnek. Másként alakultak az árak a mezőgazdaságban és az iparban; a demográfiai változások, a városok – a falusi és városi népesség – számának változása, a szállítási feltételek alakulása, stb. befolyásolta az árfejlődést, s természetesen a bérek alakulását, Európában sok helyütt, illetve egyes ágazatokban jelentős reálbércsökkenés mutatható ki.

Az ártörténeti kutatások eredményeit messzemenően hasznosító nagyszabású ágazati monográfiák egyik kiemelkedő példája Wilhelm Abel több kiadást megért műve,[46] amelyben ismétlődően, az árforradalom kapcsán pedig kiemelten kapott helyet Bodin neve.

Jelen esetben szerzői vallomástételként tartozom azzal, hogy hosszú ideig kerestem azt az *árut* – mielőtt a piacra került volna – azt a *terméket*, amelyik az árváltozások tovább vivője – ha kikerült egy országból, akkor exportőre – volt. Azt az árut, amelyikre szert kellett tennie annak az önellátásra törekvő lakosnak is, aki soha nem lépte át a számára adott helyi piaci körzet határát; azt az árut, amelyet be kellett szereznie annak „rideg legénynek", aki télen-nyáron a jószágot őrizte, természetbeni ellátásban részesült, s a közeli mezővárosba is csak ritkán jutott el. Évente – legalább egyszer – azonban neki is adóznia kellett, s hogy eleget tudjon tenni kötelezettségének pénzre volt szüksége.

Annak ellenére, hogy az árforradalom Spanyolországból kiinduló hullámszerű terjedését nemcsak megkérdőjelezik, hanem tévedésnek[47] tartják, a vert pénzek világában közvetve a nemesfémekben, közvetlenül pedig a *pénzben* látom azt az árut, amelyik hosszú távon az árváltozások közvetítője volt. E különleges áru földrajzi

[39] *Tortajada*: 1987. 853-876.
[40] *Braudel*: 1996. 564.
[41] Nem állt vele egyedül, ui. három évszázadot felölelő áttekintésükben Bodin nevét meg sem említették, de a számítási pénz kapcsán Malestroit-ra hivatkoztak: *Braudel-Spooner*: 1967. 378.
[42] *Hauser*: XLIII-XLIV.
[43] *Braudel*: 1996. 564., *Zimányi*: 1976. 14-15.
[44] *Zimányi*: 1964.
[45] *Braudel-Spooner*: 1967., *Zimányi*: 1976., *Pieper*: 1985., illetve tömören *Pieper*: 'Preisrevolution' szócikk in: Von Aktie bis Zoll … Hrsg. *North, M.* 1995.
[46] *Abel*: 1978(3), 14, 16, 123.
[44] *Abel*: 123.

értelemben vett terjedését, árfolyamának változását kutatva vettem kezembe Bodin *„Résponse"*-át, kiváltképpen érdekelt az, hogy megemlítette-e a – középkori Európa rangos veretei között – a fényes sikert aratott magyar aranyforintot.[48]

Elöljáróban hangsúlyozni kell, hogy Bodin a pénzrontás esküdt ellensége volt. Szükségesnek tartotta az arany és az ezüst árának megőrzését, azt vallotta, hogy *„Az a fejedelem, aki megváltoztatja az arany és az ezüst árát, elpusztítja népét, országát és saját magát is."*[49] A *„Response"*-ban olvasható metallista-monetarista alapállására jellemző, hogy a *pénzverésben minden helytelenség gyökerét a három fém, az arany, az ezüst és a réz keverésében* látta.[50]

Képviselőként a monetáris zavarok orvoslása céljából javasolta a pénzverés központosítását a királyság egész területén, nagy pontossággal működő pénznyomó gép[51] alkalmazását abból a célból, hogy a kibocsátott pénzek teljesen egyezők legyenek, továbbá azt, hogy a pénzek fémértéke feleljen meg a királyi rendeletben megszabott névértéknek.[52] E ponton Bodin jó hat évtizeddel megelőzte korát, de javaslatait még az átfogó pénzreform idején, 1641-ben[53] sem lehetett maradéktalanul átültetni a gyakorlatba, pl. az általa kívánatosnak tartott egyetlen verde helyett számos hasonló intézmény működött[54] a Francia Királyságban.

A *„Response"* 1568. évi első kiadásában Bodin sorra vette azokat az igen jó minőségű pénzeket, amelyeket mintegy három száz éve 23 3/4 karát finomságú – 0,9896 tisztaságú – aranyból vertek. Név szerint említette az angolok *nobel* nevű aranyát, illetve Velence, Firenze, Siena és Portugália régi dukátjait, valamint *„le Seraph de Turquie"* néven[55] az Oszmán Birodalom aranypénzét, de a Magyar Királyság – külföldön többnyire ugyancsak *dukát* néven ismert – aranyforintjáról nem tett említést.

---

[48] *Probszt*: 1957.; *Huszár*: 1967/68.; *Spufford*: 1991(3) , illetve „Better than the original ? Hungarian florin." *Brzic*: 2007. 59-64.

[49] *„Un prince qui altère le prix de l'or et de l'argent ruine son peuples, son pays et lui-mème."* – idézte *Baudrillart*: 1853. 182.

[50] „Die Wurtzel aber aller unrichtigkeit bey dem Müntzwesen ist die mixtion oder vermischung der 3 Metallen, deßGolts, silbers und Kupffers, … " Discurs … *Bodini*: 88.

[51] Az 1570-es években már működtek vízkerékkel hajtott hengeres pénznyomógépek. *Heß – Klose*: 1986. 82-86.

[52] *Vilar*: 1974. 222-223.

[53] Az 1641. évi pénzreform értelmében nemcsak kiváló minőségű tallérokat, hanem velük azonos ötvözetből vert váltópénzeket bocsátottak ki. E magas ezüsttartalmú fizetési eszközöket pénznyomó gépekkel állították elő, technikai színvonaluk felülmúlta a környező országokét. Az 5 sous névértékű 1/12 tallér keresett váltópénzzé vált az Oszmán Birodalomban, kivitele busás hasznot hajtott a kereskedőknek egészen addig, amíg a hamisított utánzatok miatt el nem vesztette keresettségét. *Dieudonné, A.*: 1916. 347. *Hasluck:* 56-71., *Mantran:* 245-246., *Spooner:* 213., *Cipolla:* 1994. 59-72.Magyarországi forgalmukra l. *Buza:* 1977. 84-86.

[54] *Spooner*: 1956. Appendice III. 341-452.

[55] *Bodin – Hauser*: 30. A *„Seraph de Turquie"* név a török aranypénz egyiptomi, észak-afrikai nevének átvételét jelzi, a névváltozatokra bővebben l.: *Schaendlinger*: 1973. 61.

4. ábra

V. Károly császár pénzrendelete (nagyítás). Antwerpen, 1541. Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet, Utrecht.

Az 1578. évi – címében is módosított[56] – kiadásban Bodin bővítette, de szűkítette is a jó minőségű dukátok körét: Velence, Genova, Firenze, Siena, Kasztília, Portugália és Magyarország vereteiről írta azt, hogy megőrizték szín- és nyerssúlyukat, ugyanekkor elmarasztalta V. Károly császárt azért, mert 1540-ben némileg rontotta az aranypénzek tiszta és teljes tömegét, s ezzel rossz példát mutatott az uralkodóknak.

Mint látható, az 1578. évi felsorolásból kimaradt az Oszmán Birodalom aranyforintja. A velencei dukáttal kezdetben azonos aranytartalmú török dukát[57] kihagyását a veret minősége semmiképpen sem indokolhatta, ismertségéhez sem férhetett kétség a mediterrán világban. Velencében[58] több alkalommal jegyezték a *„sultanino"* árfolyamát, a velencei kurzusokat pedig a bécsi kereskedők[59] is figyelemmel kísérhették; természetesen Bécsben kevesebb veret árfolyamát nyomtatták ki annál, mint amennyit Velencében[60] tettek közzé.

Politikai oka inkább lehetett[61] annak, hogy Bodin az Oszmán Birodalom aranypénze helyett a Magyar Királyság dukátját vette fel a *„Response"* 1578. évi kiadásába, nagyobb a valószínűsége azonban, hogy a *„République"* megírásáig terjedő időben számottevően bővítette egyébként is átlagon felüli ismeretanyagát. Kétségtelen, hogy a mediterrán világban Velence dukátja volt a legkeresettebb[62] aranypénz, azonban Európa északi térségében – leegyszerűsítve Antwerpentől a Baltikumig – a különböző forintok között a magyar dukát volt a legbecsesebb és széles körben ismert aranypénz.

Bodin évtizedeiből vett példákkal – a nyomtatásban is megjelent rendeletektől[63] a Szent Írás magyarázatán[64] át a születő pénztörténeti irodalomig[65] tekintélyes anyaggal – bizonyítható a magyarországi dukát kora újkori ismertsége. Nem volt véletlen az,

---

[56] Discours de Jean Bodin sur le rehassaument ...1578.

[57] *Schaendlinger*: 1973.59., *Pamuk*: 1994.61., újabban: *Gyöngyössy*: 2004. 15-18., 21-22.

[58] *Vinaver*: 1962. 128-129., *Papadopoli*: 1907. II. 214-215.

[59] *Scherhauff* „Handels-Buch …" (1563) c. kiadványa nyomán: *Buza*: 2001. 900-901.

[60] Az 1543-ból fennmaradt árfolyamjegyzéken a listavezető velencei dukát után a magyar, a salzburgi, és a karintiai dukát, majd Firenze, Lucca, Mantova és Siena dukátja, illetve Khiosz és Rhodosz dukátja, továbbá Bologna, Modena, valamint „Nauese" néven az Egyházi Állam (Vatikán) aranypénze következett; a török dukát árfolyamára 1547-től volt példa. *Papadopoli*: op. cit.

[61] *Ferenczi*: 13. A *„Républiuque"*-ből kiadott részletek nem hagynak kétséget az iránt, hogy Bodin igencsak érdeklődött a török berendezkedés, a hatalomgyakorlás, stb. iránt. *Bodin*: Az államról … passim.

[62] *Tucci*: 1978. 99.

[63] V. Károly 1541-ben kiadott pénzrendeletében számos magyar dukát metszete látható, eredeti példányainak egyikét a Holland Királyi Éremtár gyűjteményében (Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet) őrzik. Az 1561-ben kiadott franciaországi rendeletben a külföldi aranypénzek között Magyarország veretét is említették. *Spooner*: 1956. 157.

[64] *Heinrich Bünting* evangélikus lelkész, később Goslar püspöke Biblia-kalauzt adott ki, amelyhez *„De Monetis et Mensuris sacrae Scripturae"* címen függeléket csatolt, s a bibliai aranypénzeket – *„die Goltmüntz der Hebreer"* – magyar aranyforintra számította át. Műve Bodin „Rés-ponse"-ánál is sikeresebb lett a maga korában, 1582 és 1595 között kilenc kiadást ért meg, s a század vége előtt dán és svéd, a XVII. században pedig holland és angol nyelven is megjelent. *Schröder*: 1910. 430-444.

[65] *„Diese Ungarischen seyn deß besten Goltes, …." Friese*: Frankfurt a.M., 1592. *Tileman Friese* „Münzspiegel" c. munkáját elismeréssel említette *Roscher*, (1874. 149.) a nemzetgazdaság, illetve a numizmatika szemszögéből kiemelkedőnek tartotta *Luschin von Ebengreuth*: 1976.(5) 10., 11.

hogy Németalföld északi tartományai 1586-ban a magyar dukát mintájára[66] bocsátották ki új aranypénzüket,[67] amelyik azután holland forintként vált világhírűvé.

Rechnung der Münte im Alten Teſtament.

Von der Goldmüntze der Hebreer.

Zuza auri אדרכנים *Adarconim*, ein Vngeriſch Goldgülde/ *Drachma auri*, ein Quintlin Goldes.

Siclus vulgaris auri, der gemeine Sckel Goldes/ zwey Vngeriſche Goldgülden.

Siclus Regius auri, der Königliche Sckel Goldes/ drey Vngeriſche Goldgülden.

Siclus aureus Templi, der güldene Sckel des Heiligthumbs/ vier Vngeriſche Goldgülden.

Mina vulgaris auri, das gemeine Pfundt Goldes/ ſechtzig Vngeriſche Goldgülden.

Mina Regia auri, das Königliche Pfundt Goldes/ achtzig Vngeriſche Goldgülden.

Mina aurea Templi, das güldene Pfundt des Heiligthumbs/ ein hundert Vngeriſche Goldtgülden.

Talentum vulgare auri, der gemeine Centner Goldes/ ſechs tauſent Vngeriſche Goldgülden.

Talentum Regium auri, der Königliche Centner Goldes/ neun tauſent Vngeriſche Goldgülden.

Talentum templi auri, der güldene Centner des Heiligthumbs/ zwelff tauſent Vngeriſche Goldgülden.

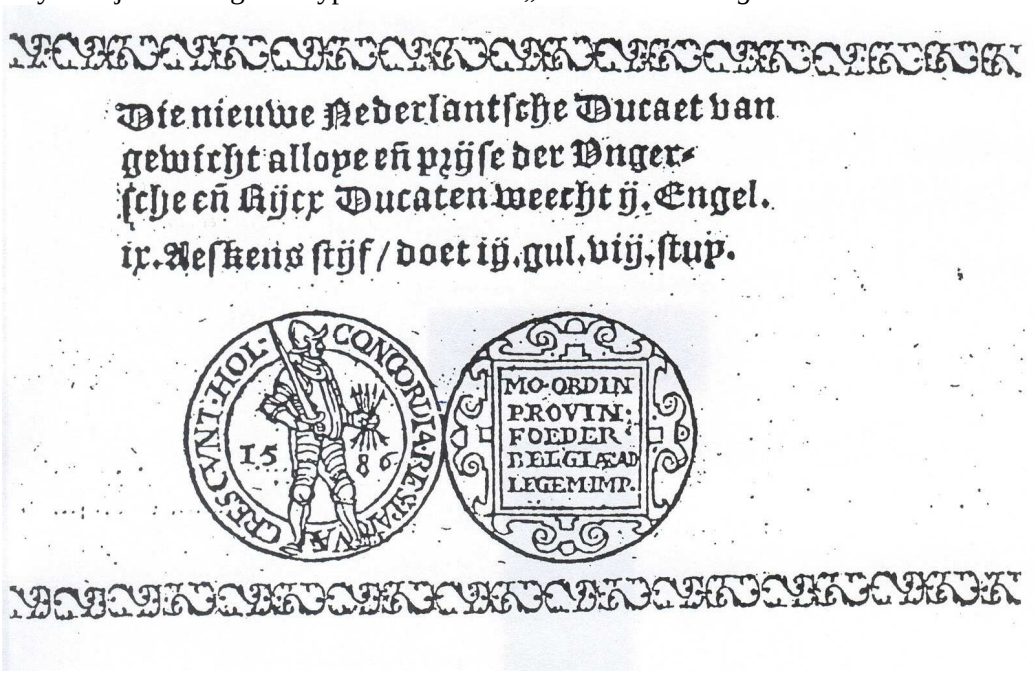
5. ábra

Részlet Heinrich Bünting Szent Írás-kalauzából. Helmstedt, 1583, collage. Österreichische Nationalbibliothek, Wien.

[66] A rendelet Hágában kelt 1586. aug. 4-én, s Amszterdamban nyomtatták ki. Eredeti példánya a Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet, Utrecht gyűjteményében található; korábban – anyaggyűjtésem idején – Leiden plakátgyűjteményében, 303/1586. sz. alatt volt elérhető. E ponton ismételten köszönetet mondok a plakátrészlet közlésének engedélyezéséért.

[67] „Unter den neuen Sorten war die wichtigste das nach dem Vorbild des ungarischen Dukaten geprägte Goldstück." *Kellenbenz*: 1986. III. 308.

A módosítás oka ez idő szerint ismeretlen, az azonban kétségtelen, hogy a *„Response”* későbbi – francia és idegen nyelvű – kiadásaiban[68] a *„Seraph de Turquie”* helyére a jó minőségű aranypénzek között a *„… ducati … Hungarici …”* kerültek.

6. ábra
Részlet az 1586. évi holland pénzrendeletből; collage, nagyítás. Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet, Utrecht.

E ponton kívánatos, hogy vessünk egy pillantást *Bodin* forrásaira. A pénztörténeti irodalomban való jártassága, utalásainak bősége minden tiszteletet megérdemel, de az elismerés csökkentésének szándéka nélkül illő kitérni arra, hogy nem kellett teljesen töretlen utakon járnia. A pénzelmélet francia kiválósága – *Nicole Oresme (Oresmius)* – már a XIV. században szintén helytelenítette a pénzrontást.[69]

Bodin honfitársa és humanista elődje *Guillaume Budé (Budaeus)* 1514-ben megjelent műve[70] egyike volt a széles körben ismert pénztörténeti munkáknak; továbbá az sem téveszthető szem elől, hogy Bodin szakirodalmi tevékenységének kezdetén a

[68] Megjegyzendő, hogy a *„Résponse“* nemcsak önálló kiadványként jelent meg a későbbiekben, hanem gyűjteményes kötetekbe is belekerült. A kortárs *Budelius*: Köln, 1591. két kötetes összeállításába már felvette *Bodin* vitairatát. *Budelius* nevét említi: *Roscher*: 1874. 149-150., illetve *Luschin von Ebengreuth*: 1976.(5) 10., 287.

[69] *Redl*: 1982. 309-335.

[70] *Budé* könyvének több tucat kiadása ismert, vö. *Luschin von Ebengreuth*: 1976.(5) 11. A politikai történet terén – más összefüggésben – már volt példa arra, hogy *Budé* és *Bodin* neve egy lapra került. *Davies*: 491.

numizmatikai kiadványok számát tekintve Franciaország állt az első helyen a XVI. századi Európában.[71]

Malestroit-hoz és Bodin-hez hasonló ártörténeti visszatekintésre – a szándék fennforgása esetén is – keveseknek nyílott volna lehetőségük Európában, a franciáknak azonban igen, ui. Franciaország kivételesen gazdag olyan forrásokban, amelyek ártörténeti vizsgálatokra[72] alkalmasak. Az árak feljegyzésére Nyugat-Európában másutt is ügyeltek, de a források tekintélyes hányada – sajnálatos módon – nem maradt az utókorra.[73]

Jean Bodin először 1568-ban megjelent munkáját a későbbiekben többször kiadták, súlyos gazdasági válságok alatt, illetve után került rá sor. Az 1625. évi kiadás előzménye az 1620-as évek elején tomboló monetáris válság volt, amelyik megrendítette a Német-római Birodalom gazdaságát, s komoly zavarokat okozott[74] az Óvilág kereskedelmében; Bodin vitairatának azonban ekkor nem lett számottevő visszhangja. Az 1929/33-as gazdasági válság alatti, illetve utáni kiadványok viszont jelentős mértékben hozzájárultak Bodin nevének ismertebbé válásához, ahhoz, hogy biztos helye legyen a történeti, s még inkább a gazdaságtörténeti irodalomban.

Némi kölcsönzött iróniával legyen szabad jelezni azt, hogy a gazdaságtörténet művelői – tárgyuk „földgöröngyízű"[75] eseményei és jelenségei közepette – nem, vagy alig hivatkoztak arra, hogy a nemzetgazdaságtan történeti irodalmának fejlődését nyomon követő és feltáró tudósok a XIX. században milyen nagyra értékelték Bodin munkásságát és teljesítményét.

Wilhelm Roscher kiváltképpen elismerően írt róla a kései humanisták között, a Patricius – Tolosanus – Bodin hármasból őt tartotta tudósként a legtöbbre, s egyben a legemelkedettebb szelleműnek; értékelte továbbá azt, hogy műveit először a nép nyelvén írta, s utána latinra is átültette.[76]

Bodin nézetei között lelhető fel a lényegében merkantilista vámelmélet, ugyancsak Roscher szerint Bodin nagy nemzetgazdasági szolgálatot tett akkor, amikor fő vonásaiban helyesen értelmezte az árak nagyarányú változását, amit a kortársak drágaságnak, a XIX. század közepén pedig már *árforradalomnak* neveztek. Roscher Bodin érdemei közé sorolta azt is, hogy kitűnő áttekintést nyújtott az állami bevételekről.[77]

Roscher *„volt hallgatója és rokonirányú szerény pályatársa"*[78] szinte rivalizált mesterével akkor, amikor Bodin munkásságát méltatta: A merkantilista irányzat francia követői közül – írta – *„Mindenekelőtt meg kell említeni **Jean Bodin**nek, a modern időkbe vezető átmeneti időszak egyik kimagasló szellemének a nevét, aki*

[71] Az ismert 523 kiadványból Franciaországban jelent meg 164, Németországban 135, Itáliában 94, Németalföldön 62, Svájcban 47, [Európa többi térségére a maradék 4% jutott!]. *Dekesel*: 1995. 214-216.
[72] *Meuvret*: 1971 [1960]. 41-65.
[73] *Irsigler*: 1978. 93-114.
[74] *Redlich*: 1972.
[75] *Kautz*: 1986. 21.
[76] *Roscher*: 1874. 139. A classica-philologia iránt ifjúként igen nagy vonzalmat tanúsító Roscher személyes szimpátiát is érezhetett az antikvitásból példákat merítő Bodin főműve iránt, vö.: *Kautz*: 1886. 16.
[77] *Roscher*: 1874. 143.
[78] *Kautz*: 1886. 1.

Franciaországban a nemzetgazdasággal kapcsolatosan megközelítően azt a felfogást képviselte, amit Morus és Bacon Angliában, Machiavelli és Serra Itáliában, stb., a népgazdaság első szisztematikus teoretikusaként a gazdasági jelenségek és folyamatok szélesebb körét megfigyelte és összefüggéseiben ábrázolta. Bodin nemzetgazdasági elképzelései ismert könyvében: „Six livres de la République" (1576) kaptak helyet, a „Résponse au paradoxes de M. Malestroit touchant l'enchérissement de tout les choses et des monnaies" (1568) és „Discours sur le rehaussement et la diminuation des Monnaies" (1578) című művei a gazdasági népélet folyamatainak mélyreható tanulmányozásáról, helyes felismeréséről és megérzéséről tanúskodnak. … Nagy fontosságot tulajdonít a népesség lélekszámának és a pénznek, de mindezek még nem indokolják, hogy a merkantilizmus vak követői közé soroljuk be, különösen, ha azt is figyelembe vesszük, hogy Bodin nem a nermesfémfeleslegekben kereste a nép gazdagságát, nem fogadta el a népek és országok természetes ellenségeskedésének az elméletét, sok esetben pedig kifejezetten a korlátlan ***kereskedelmi szabadság*** *mellett emelte fel szavát, ezeket az alapelveit pedig többször is nyilvánvalóvá tette a drágaságról és a nemesfémek áráról szóló foglalkozó híres megítéléseivel. Az utolsónak említett kérdéssel kapcsolatosan egyébként Bodin volt az első, aki kortársai, többek között az említett Malestroit téves felfogásával szemben állva helyesen ismerte fel az árforradalmat és az áruk ehhez kapcsolódó drágulását kiváltó okokat, azok közül is a legsúlyosabbakat, így a francia kereskedelem megélénkülését, Amerika stb. felfedezéséből adódóan az arany és az ezüst mennyiségének rendkívüli megnövekedését, a kereskedelemben és az iparban lévő számtalan monopóliumot, az Itáliába és Spanyolországba irányuló kivitel jelentős megnövekedését és a luxus mindenáron való hajszolását. Különösen a következő elgondolásait érdemes megemlíteni: a) mint minden más árucikknél, a nemesfémeknél is az érték és az árcsökkenésével jár együtt a megnövekedett behozatal; b) minél inkább csökken a pénz ára, annál inkább megnő az árucikkek ára; c) a pénz árának a csökkenésekor megnő minden földtulajdon értéke, a bevételek összege és minden bér, a tőkekamat ezzel szemben csökken. Végül: d) a nagy nemesfémmennyiség biztosítja a nép gazdagságát, a pénz és az ezüst kivitelére vonatkozó tilalom kevés hasznot hozhat, mivel a kereskedelem szükségessége mindenhol erősebbnek bizonyul, és a gyakorlatban alig veszik figyelembe ezeket a tilalmakat. Bodin helyteleníti az udvarokban folyó pazarlást, a pénz és a pénzérmék rontását, a dolgozók és a gazdasági tevékenységeket folytató osztályok tagjainak a kivándorlását, a közbevételek növelését szolgáló mindenféle hatósági eladást stb. … "*

Mint fentebb láttuk, néhány ponton az utókor történetírói és elmélettörténészei elvitatják Bodin elsőségét, továbbá az 1578-ban megjelent pénztörténeti mű nem önálló kiadvány, de a kisebb filológiai helyesbítések másodlagosak; *Kautz* szempontokban gazdag – immár másfél évszázados (!) – értékelése méltó Bodin munkásságához, elmélettörténeti művének olvasása pedig közgazdászoknak és történészeknek – Bodin munkáival együtt – egyaránt ajánlott.

*

Röviddel Kautz kiváló műve előtt – a neves francia közgazdász – *Henri Baudrillart*, a „Bodin és kora" c. díjazott monográfia[79] írója azzal zárta könyvét, hogy a *„Response à M. Malestroit"* szerzője – megfigyelései és tudományos eredményei révén – nemcsak nevet szerzett magának a politikai gazdaságtan történetében, hanem azért is

[79] *Kautz*: 2004. 48.

rangos hely illeti meg, mert a leghatározottabb és leginkább éleslátó előfutára volt Smithnek és Turgotnak.

*

Bodin esetenkénti filoszemita[80] megnyilvánulásai, a vallási feszültségek tragikus éleződése láttán tanúsított toleranciája, s főként kiterjedt munkássága révén azok is figyelmet és teret szentelhettek egyes műveinek, akiknek a hiedelmek, a hitvilág és a vallástörténet állt érdeklődésük középpontjában. Egyikőjük – Boroszló tudós rabbija – úgy vélte a XX. század elején, hogy Bodin nem kapta meg az utókortól azt az elismerést és méltó helyet a tudománytörténetben,[81] amelyik jogosan megilletné. *Baudrillart, Roscher, Kautz* XIX. században írt méltatásai láttán egyértelmű, hogy a közgazdaságtan és a közgazdasági elméletek történetének művelői nagyra értékelték Bodin tudományos teljesítményét. A XX. század gazdaságtörténészei pedig – főként az ártörténeti kutatások révén – szinte új reneszánszt biztosítottak Bodin műveinek, s ha több szerző meg is kérdőjelezte – néhány esetben – a neki tulajdonított prioritást, kiemelkedő voltát nem vonták kétségbe.

*

Mint az elmélettörténet mezsgyéjére tévedt gazdaságtörténész a felelősség áthárítási szándéka nélkül mondok köszönetet *Dr. Bekker Zsuzsa* (Corvinus) és *Dr. Meyer Dietmar* (BME) tanszékvezető professzoroknak, akik bíráló észrevételeikkel és javaslataikkal segítették munkámat, illetve könyvészeti közreműködéséért *Páczelt Nóra* könyvtárosnak (Miskolci Egyetem Gazdaságelméleti Intézete).

Külön köszönet illeti a Herzog August Bibliothek (Wolfenbüttel) munkatársait, személy szerint *Dr. Gillian Bepler* programigazgatót azért, hogy rendelkezésemre bocsátották Bodin vitairatának kevéssé ismert német nyelvű változatát.

Az Österreichische Nationalbibliothek (Wien), illetve a Premontrei Rend (Prága) – Klášter Premonstrátů na Strahové – (Praha, Strahov) régi könyvtári gyűjteménye ugyancsak rendkívül hasznos volt számomra.

Hazai könyvtáraink közül a Budapesti Corvinus Egyetem Központi Könyvtárában, az Országos Széchényi Könyvtárban és a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában dolgozó könyvtárosok voltak segítségemre, ez alkalommal is köszönet érte.

Köszönet illeti az ösztöndíjat folyósító, illetve befogadó intézményeket: Franciaország – EHESS.; Németország – Alexander von Humboldt-Stiftung; Ausztria – Collegium Hungaricum; Hollandia – Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet, Utrecht (Leiden).

Felhasznált irodalom:

1. Abel, Wilhelm: Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernähnrungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter. Hamburg – Berlin, 1978(3)
2. Baudrillart, Henri: J. Bodin et son temps. Tableau des téories politiques et des idées économiques au seizième siècle. Paris, 1853.

[80] Felmerült az is, hogy Bodin anyagi ágon zsidó származású lett volna, e vélekedés azonban nem nyert bizonyítást. *Ferenczi*: 11.
[81] *Guttman*: 1906. 1-2.

3. Bekker Zsuzsa: Kautz Gyula az eszmetörténet-író – hazai és külföldi recepció, in: Kautz Gyula: A nemzetgazdaságtan és irodalmának történeti fejlődése. Budapest, 2004.
4. Bodin, Jean: Az államról. Budapest, 1987.
5. Bodin, Jean: Discours de *Jean Bodin* sur le rehaussement et diminuation des monnoyes, tant d'or que d'argent … Paris, 1578.(5) [paginálatlan].
6. Bodin, Jean: Discours des berühmbten Politici Johannis Bodini … von den Ursachen der Thewrung … Hamburg, 1625. 11. Könyvészeti adataira l. VD17 = Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienen Drucke im 17. Jahrhundert. A *Herzog August Bibliothek* (Wolfenbüttel) 2 példányát is őrzi, jelzetük: 22.26 Pol., illetve 37.2 Pol.
7. Bodin, Jean: La résponse … La vie chère au XVIe siècle. La response de Jean Bodin à M. de Malestroit, 1568. Nouvelle édition publiée avec une introduction et des notes par H. Hauser. Paris, 1932.
8. Borchardt, K. (Hrsg.), vö.: Cipolla, C. M. – Borchardt, K.
9. Born, Karl Erich: Geldtheorie und Geldpolitik. II. Geldgeschichte. Handwörterbuch der Wirtschaftswissenschaft. Stuttgart – New York, 1981. Bd. 3. 360-374.
10. Braudel, Fernand: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV-XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen.. Budapest, 1985.
11. Braudel, Fernand: A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában. Budapest, 1996. I- III.
12. Braudel, F. P. – Spooner, F.: Prices in Europe from 1450 to 1750. The Cambridge economic history of Europe IV. (1967).
13. Brzic, Aleksandar: The Ducat. Some observations about the history of an economic and monetary phenomen.Veenendaal, 2007.
14. Buza János: Kipper-pénzek a mérlegen. Az 1620-as évek inflációjának két szakasza. Századok 134 (2000) 881-912.
15. Buza János: A magyar és a török dukát árfolyama a 16. század közepén. Századok 135 (2001); németül: Der Wechselkurs des ungarischen und türkischen Dukaten in der Mitte des 16. Jahrhunderts. Weltwirtschaft und Wirtschaftsordnung. Festschrift für Jürgen Schneider zum 65. Geburtstag. Hg. Rainer Gömmel – Markus A. Denzel. Stuttgart, 2002. (VSWG Beihefte Nr. 159).; angolul: The Exchange Rates of the Hungarian and Turkish Ducats in the Mid-16th Century. Acta Orientalia 2007.
16. Buza János: A tallér és az aranyforint árfolyama, valamint szerepe a pénz-forgalomban Magyaror-szág török uralom alatti területén a XVII. században. Történelmi Szemle XX (1977).
17. Buza János: A XVII. századi limitációs törvénycikkek monetáris háttere. in: VIII. Kézműipar-történeti Szimpózium, Veszprém, 1992. november 9-11. Szerk.: Nagybákay Péter. Veszprém, 1993.
18. Bünting, Heinrich: Itinerarium Sacrae Scripturae. Das ist Ein Reisebuch Vber die gantze heilige Schrift … VD16 = Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienen Drucke im 16. Jahrhundert; I. Bt. Bd. 3. **B 9160**. Stuttgart, 1984.
19. Cipolla, Carlo M.: La truffa del secolo. Tre storie extra vaganti. Bologna, 1994.
20. Cipolla, C. M. – Borchardt, K. (Hrsg.) Europäische Wirtschaftsgeschichte, II. Stuttgart – New York, 1979. 335-379.

21. Dányi Dezső – Zimányi Vera: Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig. Budapest, 1989.
22. Davies, Norman: Európa története. Budapest, 2001.
23. Dekesel, Christian E.: The 'Boom' of Numimsmatic Publications between 1550 und 1559., in: Wissenschaftsgeschichte der Numismatik. Beiträge zum 17. Deutschen Numismatikertag 3.- 5. März 1995 in Hannover. Hrsg. von Rainer Albert und Reiner Cunz. Speyer, 1995.
24. Delumeau, Jean: Renszánsz és vallásháborúk. in: Franciaország története. Szerk. G[eorge] Duby. Budapest, 2005. 490-538.
25. Denzer, Horst: Verhandlungen der internationalen Bodin Tagung in Müchen. München, 1973.
26. Deyon, Pierre: A barokk Franciaország. in: Franciaország története. Szerk. G[eorge] Duby. Budapest, 2005. 539-588.
27. Dieudonné, A[dolphe]: Monnaies royales françaises depuis Hugues Capet jusqu'à la révolution. Manuel de numismatique française II. Paris, 1916.
28. Duby, G[eorge]: Szerk.: Franciaország története. Budapest, 2005.
29. Ferenczi László: Jean Bodinről (előszó), in: Jean Bodin: Az államról. Budapest, 1987. 9-37.
30. Friese, Tilemann: Müntz-Spiegel, Das ist: Ein New und Wolaußgeführter Bericht von der Müntz... Franckfurt a. M., 1592.
31. Guttmann, J. Dr.: Jean Bodin in seinen Beziehungen zum Judentum. Breslau, 1906. (Abdruck aus der Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums. Jahrgang XLIX. 1905.) – a különnyomat Pozsonyban (Preßburg) készült.
32. Gyöngyössy Márton: Altin, akcse, mangir … Oszmán pénzek forgalma a kora újkori Magyarországon. Budapest, 2004.
33. Hasluck, F.W.: The Levantine Coinage. The Numismatic Chronicle 1921. 39 – 91.
34. Heß, Wolfgang – Klose, Dietrich: Vom Taler zum Dollar. München, 1986.
35. Hild Márta: Bevezető Navratil Ákos válogatott tanulmányaihoz. in: Navratil Ákos: Régi igazságok és új elméletek a közgazdaságtanban. Budapest, 2007.
36. Huszár Lajos: Magyar mintára vert idegen aranypénzek. Numizmatikai Közlöny LXVI-LXVII (1967-1968) 57-72.
37. Huszár Lajos: Pénzforgalom és pénzértékviszonyok Sopronban. Századok 105 (1971) 1150-1184.
38. Hauser, H[enri]: vö.: Bodin: La résponse …
39. Irsigler, Franz: La mercuriale de Cologne (1531-1797) Structure du marché et conjuncture des prix céréaliers. Annales, Économies, Cociétés, Civilisastions 1978.
40. Issing, Otmar: Geschichte der Nationalökonomie. München, 1984.
41. Sz. Jónás Ilona: Jean Bodin könyvének magyar kiadásához, in: Bodin: Az államról …38-39.
42. Kautz Gyula: Roscher Vilmos és a történelmi módszer a közgazdaság-tudományban. (Roscher Vilmos emlékezete) [Emlékbeszéd a Magyar Tudományos Akadémia 1986 október 26-i együttes ülésén]. Budapest, 1896.
43. Kautz Gyula: A nemzetgazdaságtan és irodalmának történeti fejlődése. Bekker Zsuzsa (utószavával): Kautz Gyula az eszmetörténetíró – hazai és külföldi recepció. Budapest, 2004.

44. Kellenbenz, Hermann: Wirtschaft und Gesellschaft Europas 1350 – 1650. in: Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte, hrsg. von Wolfram Fischer, …, Bd. 3. Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom ausgehenden Mittelalter bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts. Hrsg. Hermann Kellenbenz. Stuttgart, 1986.
45. Klose, Dietrich: vö.: Heß, Wolfgang – Klose, Dietrich.
46. Le Branchu, Jean-Yves: Écrits notable sur la monnaie XVIe siècle de Copernic a Davanzati. Paris, 1934.
47. Luschin von Ebengreuth, A[rnold]: Allgemeine Münzkunde und Geldgeschichte des Mittelalters und der neueren Zeit. Darmstadt, 1976.(5)
48. Makkai László: Művelődés a 17. században. In : Magyarország története 1526-1686. Főszerk.: Pach Zsigmond Pál, szerk.: R.Várkonyi Ágnes. Budapest, 1985. 1525, 1534, 1545.
49. Mantran, Robert: Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Paris, 1962.
50. Máté Györgyi: Jean Bodin és a magyar későreneszánsz. Acta Historiae Litterarum Historicarum, Tomus XVIII. Szeged, 1981. 65-69.
51. Meuvret, Jean: Les prix des graines à Paris au XVe siècle et les origines de la mercuriale [1960], in: Jean Meuvret: Études d'histoire économique. Paris, 1971.
52. Mourre, Michel: Dictionaire encyclopédique d'histoire. Paris, 1978.
53. Mousnier, Roland: Les XVIe et XVIIe siècles. Les progrès de la civilisation européenne et le déclin de l'orient (1492-1715), in : Histoire générale des civilisations IV. Ed. : Maurice Crouset. Paris, 1954.
54. Navratil Ákos: A drágaság okairól [1912], in: Navratil Ákos: Régi igazságok és új elméletek a közgazdaságtanban. A bevezetőt írta és a szövegeket válogatta Hild Márta. Budapest, 2007.
55. North, Michael (Hrsg.): Von Aktie bis Zoll. Ein historisches Lexikon des Geldes. München, 1995.
56. Orosz István: Árforradalom, konjunktúra és válságok. In: Európa az újkorban (16-18. század). Szerk.: Orosz István, ifj. Barta János és Angi János. Debrecen, 2006.
57. Ökonomisches Lexikon A – G. Berlin, 1978.(3)
58. Pach Zsigmond Pál: Európa a 16-17. században. In : Magyarország története 1526-1686. Főszerk.: Pach Zsigmond Pál, szerk. : R.Várkonyi Ágnes. Budapest, 1985. 53.
59. Pamuk, Şevket: Money in the Ottoman Empire, 1326 - 1914. in: An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300 - 1914. Ed. Halil Inalcik – Donald Qautaert. Cambridge, 1994.
60. Papadopoli Aldobrandini, Nicolo: Le monete di Venezia. Parte II. (Da Nicolo Tron a Mariono Grimani, 1472-1605). Venezia, 1907. II.
61. Parker, Geofrey: Die Entstehung des modernen Geld- und Finanzwesens in Europa 1500-1730. in: Sechzehntes und siebzehntes Jahrhundert. Europäische Wirtschaftsgeschichte, II. Hrsg. C. M. Cipolla – K. Borchardt. Stuttgart – New York, 1979. 335-379.
62. Pieper, Renate: Die Preisrevolution in Spanien (1500-1640). Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Bd. 31. Hrsg.: Hermann Kellenbenz, Eberhard Schmitt und Jürgen Schneider. Wiesbaden, 1985.
63. Probszt, Günther: Der Siegeszug des ungarischen Goldes im Mittelalter. Der Anschnitt 9. (1957).

64. Redl Károly: Az első európai pénzelméletről (Nicole Oresme Értekezése a pénzről) Magyar Filozófiai Szemle 26 (1982) 309-335.
65. Redlich, Fritz: Die deutsche Inflation des frühen 17. Jahrhunderts in der zeitgenössischen Literatur: Die Kipper und Wipper. Forschungen zur internationalen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Hrsg. Hermann Kellenbenz. Köln – Wien, 1972.
66. Roscher, Wilhelm: Geschichte der National-Oekonomik in Deutschland. München, 1874.
67. Schaendlinger, Anton C.: Osmanische Numismatik (von den Anfängen des Osmanischen Reiches bis zu seiner Auflösung 1922). Braunschweig, év nélk. (1973).
68. Scherhauff, Michael: Handels Buch Wienn nach Venedig oder Venedig nach Wienn etc. Wienn, 1563.
69. Schinzinger, Francesca: Vorläufer der Nationalökonomie. In: Geschichte der Nationalökonomie. Hrsg.: Otmar Issing. München, 1984.
70. Schröder, E.: Heinrich Bünting, der Verfasser des Anhangs zum Bergschen Münzbuch. Zeitschrift des Historischen Vereins für Niedersachsen (Hannover) 1910.
71. Schrötter, Friedrich Frhr. v. (Hrsg.): Wörterbuch der Münzkunde. Berlin, 1970.(2)
72. Schumpeter, Joseph A.: Geschichte der ökonomischen Analyse. Göttingen, 1965. I.
73. Spooner, Frank C.: L'Économie Mondiale et les Frappes Monétaires en France 1493-1680. Paris, 1956.
74. Spooner, F.: l. még Braudel, F. P. – Spooner, F.
75. Spufford, Peter: Money and its use in medieval Europe. Cambridge, 1991.(3)
76. Tortajada, Ramon: M. de Malestroit et la théorie quantitative de la monnaie. Revue économique 1987.
77. Tucci, Ugo: Les émissions monétaires de Venise et les mouvements internationaux de l'or. Revue historique CCLX (1978).
78. Váczy Péter: Jean Bodin a középkori magyar királyság és a pápaság viszonyáról. Egyetemes Philológiai Közlöny 64 (1940).
79. Vilar, Pierre: Or et monnaie dans l'histoire. Paris, 1974.
80. Vinaver, Vuk*:* Der venezianische Goldzechin in der Republik Ragusa. Bolletino dell'Istituto di Storia della Societa e dello Stato Veneziano 4 (Venezia) 1962.
81. Wittmann Tibor: Az "árforradalom" és a világpiaci kapcsolatok kezdeti mozzanatai 1566-1618. Budapest, 1957.
82. Zimányi Vera: Bibliográfiai áttekintés a külföldi ár- és bértörténeti kutatásokról. Világtörténet (MTA Történettudományi Intézet), 1964. 4. sz. 54-67.
83. Zimányi Vera: Magyarország az európai gazdaságban 1600-1650. Budapest, 1976.
84. Zimányi Vera: l. még Dányi Dezső - Zimányi Vera: